

Citation:

Topolińska, Z. (2018). Formanty kategoriałne – ich miejsce w (semantycznej i formalnej) strukturze. *Slavia Meridionalis*, 18. <https://doi.org/10.11649/sm.1693>

Zuzanna Topolińska

Macedońska Akademia Nauk i Sztuk

Formanty kategoriałne – ich miejsce w (semantycznej i formalnej) strukturze języka

W jednym z ostatnich moich artykułów starałam się pokazać, że tzw. kategorie gramatyczne to de facto kategorie semantyczne, dokładniej: segmenty odpowiednich szerszych pól semantycznych, które – przez wzgląd na swoje wyjątkowe znaczenie dla pomyślnego przeprowadzenia aktu komunikacji językowej – wypracowały regularne, przewidywalne i czytelne wykładniki formalne przenoszonej informacji.

Paradygmat semantyczny odpowiednich kategorii, tj. informacja dotycząca liczby (kategoria liczby) czy płci (kategoria rodzaju) uczestników zdarzenia, o którym mowa, ich aktywnego udziału w tym zdarzeniu (kategoria osoby), roli, jaką dany argument odgrywa w relacji wyrażonej konstytutywnym predykatem (kategoria przypadku), ocena prawdziwościowa zdarzenia (kategoria trybu)... to wszystko informacje wzbogacające tzw. znaczenie leksykalne danego predykatu, a przenoszone przez elementy morfologiczne (alternacje morfologiczne, morfemy czy sekwencje morfemów swobodne lub związane (bound)),

This work was supported by the Macedonian Academy of Sciences and Arts.

Competing interests: the author is a member of the Editorial Team of this journal.

Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2018.

które są wykładnikami paradygmatów formalnych tzw. leksemów odmiennych. Te właśnie wykładniki określam tutaj terminem „formanty kategorialne”.

Śledząc dokumentowaną ewolucję języka od czasów najstarszych po dzień śledzimy zmienny (w zależności od parametrów: przestrzeń i czas) zakres procesów gramatyzacji, a także zmiany w strukturze i linearyzacji formantów kategorialnych. O ile w starszej epoce dominują alternacje morfologiczne oraz morfemy związane w postpozycji – najczęściej wykładniki referencji przestrzennej, ew. referencji tekstualnej (anafory, katafory), o tyle z biegiem czasu odpowiednie funkcje przejmują swobodne morfemy/sekwencje morfemów w prepozycji.

Staralam się śledzić ten proces w stosunku do dwu interesujących mnie języków: polskiego i macedońskiego, które – co moje obserwacje zdają się potwierdzać – reprezentują w skali słowiańskiej maximum różnic w zakresie (naturalnych, społecznych, politycznych, kulturowych) warunków rozwoju, a to maximum odbija się w ich strukturze gramatycznej.

Wykładniki zgramatyzowanej informacji, która wzbogaca tzw. znaczenie leksykalne konstytutywnego predykatu danej propozycji, składa się na to, co tradycyjnie nazywamy systemem werbalnym danego języka, a wykładniki zgramatyzowanej informacji, która wzbogaca znaczenie leksykalne argumentów tego predykatu – na to, co określamy jako system nominalny.

Przedstawię tutaj w skrócie ewolucję formantów kategorialnych polskich i macedońskich na tle charakterystycznej odpowiednio dla tych języków ewolucji zakresu informacji podlegającej gramatyzacji. Przedstawię kolejno fakty wyznaczające ewolucję systemu nominalnego i systemu werbalnego, w tym drugim wypadku opierając się w znacznej mierze na wynikach badań B. Widoeskiego i M. Markowicia (Видоески, 1998–1999; Марковиќ, 1994, 1998, 2000, 2010). Przyjmuję w założeniu prasłowiańską wspólnotę językową jako punkt wyjścia obu linii rozwojowych świadoma, że już w granicach tej konwencjonalnie przez nas określanej wspólnoty działały liczne procesy dyferencjacji.

Przy założeniu – a takie założenie przyjmuję – że paradygmat formalny/paradygmat formantów jest pochodny w stosunku do paradygmatu semantycznego, wypada rozpocząć nasz przegląd od ustalenia, jak przedstawiają się konstanty/”wspólne mianowniki” semantyczne kategorii, które w interesujących mnie językach zostały poddane gramatyzacji. Zacznę od bliższej mi problematyki systemu nominalnego.

Nie trudno zauważyć, że tzw. kategoria rodzaju w płaszczyźnie semantycznej gramatyzuje informację o płci denotatów danego pojęcia, a więc de facto

odnosi się wyłącznie do nazw organizmów żywych posiadających określoną płeć. Rodzaj nijaki sugeruje brak aktywności płciowej; ten brak pozytywnej informacji sprzyja różnym reinterpretacjom, tak np. w pewnych dialektach polskich imiona dziewcząt mają z reguły rodzaj nijaki: to *Zosię, Marysię* itp.; por. też typowo słowiańską serię nazw młodych zwierząt, jak *cielę, szczenię, pisklę, kurczę...* itd.; z kolei w dialektach, a i w kolokwialnym standardzie macedońskim *deme* to często *мауко deme* tj. 'chłopiec' – bardziej pożądana i wyżej ceniona kategoria. Związek neutrum z pojęciem dziecka, a dalej – w drodze derywacji semantycznej – z pojęciem czegoś małego, bliskiego sercu sprawił, że dzisiaj w macedońskim niemal wszystkie deminutiwa i hipokoristika są rodzaju nijakiego (por. Sokołowski, 2007, 2013), stąd też wzrost frekwencji odpowiednich formantów kategorialnych. Podobna jest sytuacja w języku greckim; sytuacja macedońska to zapewne rezultat wpływu greki. Ekspansja kategorii rodzaju w płaszczyźnie formalnej opiera się głównie na dwu czynnikach – po pierwsze, na analogii o podłożu asocjatywnym (por. np. Kuryłowicz, 1968), po drugie, na konwencjach motywowanych przez fakty kulturowe, jak np. rodzaj żeński nazw okrętów w języku angielskim, itp. Z punktu widzenia aktualnej sytuacji w polszczyźnie czy w języku macedońskim semantyczna kategoria rodzaju jest reliktem, a formalna/gramatyczna kategoria rodzaju nie ma uzasadnienia w semantyce. Stąd na gruncie polskim absurdalne dyskusje typu: *pani minister* czy *pani ministerka*, natomiast na gruncie macedońskim nadal żywa tendencja tworzenia feminatiwów przynajmniej w zakresie nazw profesjonalnych, uzasadniona kulturowo przez historycznie opóźniony proces społecznego równouprawnienia kobiet.

Nie trudno również zauważyć, jakie pole semantyczne dostarcza wartości tworzących semantyczny paradygmat kategorii liczby. Kwantyfikacja ilościowa zarówno przedmiotów materialnych, jak i – wtórnie – zjawisk niematerialnych, to – jak nam mówią źródła pisane – jedna z podstawowych aktywności wspólnot ludzkich funkcjonujących m.in. na zasadzie wymiany dóbr. Ilość denotatów nazwanego pojęcia czy też zbiór takich denotatów zorganizowany według określonego parametru, miejsce danego elementu w takim czy innym porządku linearnym to wartości pochodzące z tego samego pola semantycznego, a więc tworzące paradygmat semantyczny. Różnice między sytuacją polską i macedońską sprowadzają się tutaj do faktu, że dialekty macedońskie – późno poddane procesowi standardyzacji – zachowały w tym polu więcej zgramatyzowanych dystynkcji, jak np. tzw. liczba mnoga policzalna, czy stosunkowo żywa derywacja form kolektywnych, dziś

jednak większość tych dystynkcji w systemie standardowym ulega zatarciu (por. szerzej Петrocka, 2008).

Inaczej sprawy się mają w wypadku kategorii przypadku. Formalny paradygmat przypadku utrwalony w naszych gramatykach odziedziczyliśmy po gramatyce łacińskiej i na ogół nie zadajemy sobie pytania, jaki jest wspólny mianownik semantyczny tego zespołu form. Jednak opis gramatyczny sformułowany z perspektywy: znaczenie > forma nakazuje nam takie pytanie postawić. Ostatnio pewien wyłom w podejściu do przypadku naprawiły mnożące się propozycje wyodrębnienia tzw. kategorii apelu, która przeciwstawia bezpośredni zwrot do rozmówcy w formie wokatiwu pozostałym formom przypadkowym, w których używamy jego imienia (tytułu, nazwy profesjonalnej) mówiąc o nim jako o tzw. „osobie trzeciej”. Poważniejszej rewolucji dokonała teoria ról semantycznych Fillmore’a. Jeśli przyjmiemy, że formy przypadkowe wyznaczają role, jakie odpowiednie argumenty/aktanty pełnią w danej propozycji, tj. w procesie realizacji relacji nazwanej predykatem konstytuującym tę propozycję, wówczas paradygmat semantyczny kategorii przypadku okazałby się uporządkowanym zestawem takich ról. Teoria ról semantycznych jest atakowana przede wszystkim z pozycji braku jasnej korelacji między małym na ogół, zamkniętym, paradygmatem formalnym przypadku i ilością ról, która – odniesiona do konkretnych predykatów – idzie w setki. Wydaje mi się jednak, że można i należałoby określić stosunkowo szerokie pola semantyczne ogarniające role odpowiadające danej formie przypadkowej, a to wydaje się całkiem realnym zadaniem (por. Topolińska, 2016). Nominatiw to pole ról wykonawcy, agensa, inicjatora, kontrolera danej akcji, datiw to pole adresata, beneficiensa rezultatów tej akcji, akuzatiw to pole obiektu akcji, patiensia, który doświadcza konsekwencji akcji, instrumental to pole czynnika towarzyszącego akcji, wreszcie lokatiw pokrywa wszelkie relacje spacjalne. Jak wynika z tej analizy, zarówno nominatiw jak i datiw są prymarnie charakteryzowane jako /+ hum/. Wypada z tego rachunku genetiw, i nie przypadkiem wypada – genetiw to jedyny przypadek adnominalny – pokrywa pole semantyczne posiadacza, implikuje stosunek między possessorem i possessum, transformę propozycji konstytuowanej przez predykat ‘mieć/habere’, ergo – podobnie jak wokatiw – należy do innego paradygmatu semantycznego¹. Mutatis mutandis podobną pozycję zajmuje argument predykatu, który możemy określić jako:

---

¹ Taką propozycję sformułowałam w referacie przedstawionym na konferencji „Wyraz i zdanie w językach słowiańskich” w 2016 r.

a) adskrypcję cechy, czy b) włączanie do zbioru denotatów danego pojęcia, a który w polskiej tradycji gramatycznej funkcjonuje pod nazwą „orzecznik”, tj. argument predykatu ‘być/esse’ (por. Topolińska, 1992). Nie wypracował on specjalnych wykładników formalnych; biorąc pod uwagę funkcję określam go jako predykatyw. Podsumowując, w ramach tradycyjnego paradygmatu przypadku w płaszczyźnie semantycznej kryją się: a) podstawowy zestaw aktantów/argumentów ocenianych z punktu widzenia ich roli semantycznej, b) dwa mini paradygmaty konstytuowane odpowiednio przez argumenty predykatów ‘esse’ i ‘habere’ (ten ostatni reprezentowany dzisiaj przez syntagmę nominalną/grupę imienną), oraz c) paradygmat kategorii apelu de facto należący do pola semantycznego kategorii osoby, do czego jeszcze przyjdzie nam wrócić w związku z analizą tzw. kategorii werbalnych.

Obok wyżej wspomnianych, w języku macedońskim – w kontekście bałkańskim – pojawiła się jeszcze jedna zgramatyzowana kategoria semantyczna. Gramatyzacji uległa tu informacja o tym, że referent danej grupy imiennej jest jednoznacznie zidentyfikowany dla autora, a na ogół i dla adresata tekstu. Posługując się terminologią tradycyjną – pojawił się rodzajnik, a wraz z nim, tzw. kategoria określoności. W polszczyźnie odpowiednią informację odczytujemy z kontekstu lub konsytuacji, a wspomaga nas często w tym procesie linearyzacja tekstu. Rodzajnik macedoński to związany (bound) morfem pronominalny, tzw. shifter, który wiąże się – jako postpozytywny afiks – z pierwszym wyrazem ciągu lineranego, jaki stanowi dana grupa imienna, i przyjmuje odpowiednie formanty kategorialne liczby i rodzaju. Mamy więc dwuelementowy paradygmat semantyczny oparty na opozycji /+/- ident/, czy też, zgodnie z zapisem częściej spotykanym w literaturze przedmiotu – /+/- def/. Dialekty macedońskie należą do tych dialektów słowiańskich, które rozbudowały podsystem tzw. zaimków wskazujących, w tym też rodzajnika, w zależności od lokacji zidentyfikowanego obiektu w przestrzeni w stosunku do autora tekstu i, wtórnie, w zależności od lokacji tego obiektu na skali uczuć autora tekstu, stąd trzy warianty semantycznego paradygmatu referencjalnej identyfikacji, o formantach kategorialnych opartych odpowiednio na rdzeniach zaimkowych: *om* – identyfikacja bez informacji lokalizującej, *ob* – identyfikacja obiektu przestrzennie bliskiego/ obiektu budzącego empatię, *oh* – identyfikacja obiektu przestrzennie odległego/ obiektu budzącego antypatię.

Po zapoznaniu się z polskim i macedońskim repertuarem paradygmatów semantycznych pozostaje nam zbadać, jak przedstawia się korelacja tych para-

dygmatów² ze znanymi nam formantami kategoriałnymi przypadku i innych kategorii nominalnych. Musimy sobie uświadomić, że zgramatyzalizowane kategorie nominalne to de facto kategorie złożonej jednostki semantycznej, jaką reprezentuje w planie formalnym grupa imienna – nazwa odpowiedniego pojęcia generycznego i/lub mniej lub bardziej jednoznacznie zidentyfikowanego denotatu/zbioru denotatów tego pojęcia; deklinacja rzeczownika, przymiotnika, zaimka, stopniowanie przymiotnika czy przysłówka – to wyraz adaptacji odpowiednich leksemów do wymagań, jakie stawia im ex definitione substancywny człon konstytutywny grupy imiennej i/lub odpowiednie adiektywne modyfikatory tego członu, a źródłem wszystkich tych wymagań jest potrzeba maksymalnie adekwatnego przeniesienia zgramatyzalizowanej informacji.

Odziedziczone z prasłowiańszczyzny tzw. końcówki przypadkowe, wbudowane w postpozycji w strukturę morfologiczną leksemu, kumulują informacje z pola semantycznego kategorii przypadku, liczby i rodzaju, a w wypadku wokatiwu – jak wspomniałam – z pola semantycznego kategorii osoby. Z biegiem czasu w polszczyźnie relacje spacialne otrzymały dodatkowe wykładniki w postaci odpowiednich przyimków, toteż dzisiaj to przyimek kontroluje końcówkę przypadkową i pełni funkcję formantu kategoriałnego relacji spacialnych; mutatis mutandis podobny proces dotyczy konstrukcji instrumentalnych w funkcji komutatywnej. Zasadniczy blok relacji przypadkowych oparty jest na opozycji /+/- hum/, a funkcję formantów pełnią nadal stare postpozytywne afiksy przypadkowe; podobnie w wypadku konstrukcji posesywnej; w konstrukcjach włączających odpowiedni argument do zbioru denotatów pojęcia nazwanego predykatywnym funkcję formantu pełni odpowiednia forma „czasownika pomocniczego” być i/lub pronominalny predykat *to* (por. szerzej Topolińska, 1971–1972). W języku macedońskim miała miejsce bardziej radykalna wymiana formantów kategoriałnych, co zapewne należy tłumaczyć sytuacją językową na Bałkanach – wielojęzycznością, a nadto – w wypadku etnosu macedońskiego – wielowiekowym brakiem własnej organizacji państwowej i oficjalnego standardu językowego; język starocerkiewnosłowiański to język liturgii kościoła prawosławnego, oparty wprawdzie na macedońskim języku ludowym, ale skostniały w swojej służbie liturgicznej i z biegiem czasu coraz bardziej odbiegający od tego języka;

---

² Przedstawiona propozycja układu tych paradygmatów to efekt mojej analizy drogi rozwojowej i aktualnej sytuacji w dwu opisywanych tutaj językach słowiańskich: polskim i macedońskim. Nie mam kompetencji, aby oceniać, czy można ją aplikować do innych systemów językowych.

z kolei język ludowy dynamicznie się rozwijał, a przekazywany był z pokolenia na pokolenie wyłącznie drogą ustną. W tej sytuacji, a przy wspomnianej wielojęzyczności charakterystycznej dla terytorium macedońskiego, które obok Macedończyków zamieszkują Grecy, Arumuni, z czasem też Turcy i Albańczycy, mówca, który często nie zna dość dobrze języka swego rozmówcy, stara się przede wszystkim wyeksponować informację najważniejszą dla szczęśliwego przebiegu aktu komunikacji, a jest to – zgodnie z proponowaną tu terminologią – informacja przenoszona przez formanty kategorialne. Łatwiej nam śledzić, zwłaszcza w komunikacji ustnej, trudny dla nas tekst, jeżeli kluczową informację zapowiadają odpowiednie sygnały formalne; stąd, obserwujemy częste, chciałoby się powiedzieć, masowe przenoszenie formantów kategorialnych z postpozycji, czy też „śródpozycji” do prepozycji.

Centralną sprawą dla prawidłowej percepcji informacji zawartej w grupie imiennej jest – poza znajomością odpowiednich leksemów – właściwe odczytanie formantów kategorialnych przypadku. W miejsce licznych, odziedziczonych z prasłowiańszczyzny, izofunkcyjnych paradygmatów formalnych przypadku macedoński wytworzył dwa SEMANTYCZNIE ODMIENNE paradygmaty, odpowiednio dla referentów zidentyfikowanych, tj. /+ def/, i niezidentyfikowanych, tj. /- def/. W formalnym korelacie paradygmatu /+ def/ kluczową rolę odgrywa obecność klityk pronominalnych w funkcji formantów kategorialnych; formalny korelat paradygmatu /- def/ charakteryzuje brak takich klityk.

Zamiast skomplikowanego opisu morfologii i linearyzacji formantów przedstawię tutaj bezpośrednio moją wersję paradygmatów formalnych macedońskiej grupy imiennej we wszystkich trzech rodzajach i obu liczbach, w wariancie /- def/ i /+ def/; formanty podaję majuskułą:

/- def/

a) cykl podstawowy

N sg.	<i>човек</i>	<i>дете</i>	<i>жена</i>
D sg.	<i>НА човек</i>	<i>НА дете</i>	<i>НА жена</i>
A sg.	<i>човек</i>	<i>дете</i>	<i>жена</i>
I sg.	<i>СО човек</i>	<i>СО дете</i>	<i>СО жена</i>
N pl.	<i>луѓе</i>	<i>деца</i>	<i>жени</i>
D pl.	<i>НА луѓе</i>	<i>НА деца</i>	<i>НА жени</i>
A pl.	<i>луѓе</i>	<i>деца</i>	<i>жени</i>
I pl.	<i>СО луѓе</i>	<i>СО деца</i>	<i>СО жени</i>

b) relacje spacialne

ДО, НА, ОД, ЗА... човек, дете, жена / луѓе, деца, жени

c) genitivus-possessivus (wirtualny predykat 'habere')

човек, дете, жена / луѓе, деца, жени

d) pedykatyw (wirtualny predykat 'esse')

човек, дете, жена / луѓе, деца, жени

/+ def /³

a) cykl podstawowy

N sg.	<i>човекОТ</i>	<i>детеТО</i>	<i>женаТА</i>
D sg.	<i>НА човекОТ</i>	<i>НА детеТО</i>	<i>НА женаТА</i>
A sg.	<i>ГО човекОТ</i>	<i>ГО детеТО</i>	<i>ЈА женаТА</i>
I sg.	<i>СО човекОТ</i>	<i>СО детеТО</i>	<i>СО женаТА</i>
N pl.	<i>луѓеТО</i>	<i>децаТА</i>	<i>жениТЕ</i>
D pl.	<i>НА луѓеТО</i>	<i>НА децаТА</i>	<i>НА жениТЕ</i>
A pl.	<i>ГИ луѓеТО</i>	<i>ГИ децаТА</i>	<i>ГИ жениТЕ</i>
I pl.	<i>СО луѓеТО</i>	<i>СО децаТА</i>	<i>СО жениТЕ</i>

b) relacje spacialne

ДО, НА, ОД, ЗА... човекОТ, детеТО, женаТА, луѓеТО, децаТА, жениТЕ

c) genitivus-possessivus (wirtualny predykat 'habere')

НА луѓеТО, децаТА, жениТЕ

d) predykatyw (wirtualny predykat 'esse')

луѓеТО, децаТА, жениТЕ⁴

Stare dystynkcje morfologiczne utrzymują się najlepiej w klasie zaimków, co zrozumiałe zważywszy ich funkcje referencyjne gwarantujące spójność tekstu i jego jednoznaczne osadzenie w sytuacji mówienia, ew. wtórnie w sytuacji, o której mowa. Obok enklityk datywnych i akuzatywnych obecnych w naszej tabeli nadal żywe są akcentowane formy datiwu i akuzatiwu liczby pojedynczej i mnogiej zaimków osobowych, jednak w kolokwialnej wersji standardu są one często mieszane, przy czym funkcję casus generalis przejmują akuzatiw.

³ Spośród wyróżnionych wyżej trzech wariantów paradygmatu identyfikacji referencyjnej podaję tutaj neutralny wariant tego paradygmatu sygnalizowany odpowiednio przez formanty rodzajnikowe *-ot, -to, -ta, -te*.

⁴ Relacja ma tutaj funkcję identyfikacji referenta, a nie prostej predykcji.

Podsumowując: w postpozycji pozostają dziś stare, odziedziczone formanty kategorii rodzaju i liczby, dwuznaczna jest charakterystyka linearna nowych, wykształconych na gruncie macedońskim formantów kategorii identyfikacji referencyjnej, postpozytywnych w stosunku do pierwszego w ciągu wyrazu grupy imiennej, natomiast kluczowe dla prawidłowego odbioru funkcji grupy imiennej formanty semantycznej kategorii przypadku znajdują się dziś w prepozycji.

Przegląd tzw. kategorii werbalnych zacznę od kategorii osoby, która znajduje się w rozkroku między systemem nominalnym i werbalnym: jej paradygmat semantyczny obejmuje wartości par excellence „nominalne”, podczas gdy paradygmat formalny, jeden z dwu, a statystycznie częstszy w tekstach, tj. formanty kategorialne w postaci tzw. końcówek osobowych wchodzi w postpozycji w strukturę morfologiczną formy werbalnej.

Paradygmat semantyczny kategorii osoby stanowi informacja identyfikująca uczestników sytuacji mówienia, ew. sytuacji, o której mowa: 1. osoba to autor tekstu lub – w liczbie mnogiej, przynajmniej na gruncie słowiańskim – grupa włączająca 1. osobę; 2. osoba to adresat tekstu lub grupa włączająca 2. osobę; 3. osoba to nieaktywny uczestnik aktu komunikacji, obecny w sytuacji mówienia lub – anaforycznie czy kataforycznie – przywoływany, w liczbie mnogiej – grupa takich osób. Jak z tego wynika, kategoria osoby w płaszczyźnie semantycznej ma maksymalnie wysoki status wśród kategorii nominalnych. Wspomniałam wyżej o dwu paradygmatach formalnych kategorii osoby – jeden z nich, potwierdzający ów wysoki status, to tzw. zaimki osobowe, a więc samodzielne leksemy z grupy shifters; drugi to owe „końcówki osobowe”, które stanowią integralną część wszystkich paradygmatów fleksyjnych *verbum finitum*. Oba te paradygmaty, odziedziczone z prasłowiańszczyzny, odnajdujemy w obu interesujących mnie językach, nie sposób jednak pominąć milczeniem faktu, że język macedoński w procesie dalszego indywidualnego rozwoju szeroko wykorzystał klityczne formy zaimków osobowych w funkcji formantów kategorialnych przypadku, czego dowody mamy w zamieszczonej w tym tekście tabeli. Jest to rozwiązanie znane z języków romańskich, a także z innych języków bałkańskich, którego korzeni wypada szukać w systemie tzw. wulgarnej łaciny bałkańskiej.

Skoro kategorii osoby przywróciliśmy w płaszczyźnie semantycznej status centralnej kategorii nominalnej, kolejną w hierarchii, a centralną w ramach systemu werbalnego okazuje się kategoria modalności, obejmująca tak modalność epistemiczną, jak i deontyczną, a więc zarówno przyjmowaną przez autora tekstu

ocenę prawdziwościową tego tekstu, jak i wymagania/propozycje konkretnych działań, jakie autor tekstu planuje, lub jakich oczekuje od swego rozmówcy. Jak z tego wynika, u podstaw dystynkcji semantycznych w polu modalności znajduje się opozycja między zdarzeniem realnym, podlegającym ocenie prawdziwościowej, i zdarzeniem wirtualnym, rzutowanym w przyszłość, czy to w stosunku do sytuacji mówienia, czy też do sytuacji, o której mowa.

Odziedziczonym trybem, który sygnalizuje realny charakter zdarzenia czy to synchronicznego z momentem mówienia, czy też przeszłego i odpowiednio udokumentowanego, jest indikativus. Inne, nacechowane warianty oceny prawdziwościowej, tj. elementy paradygmatu semantycznego modalności epistemicznej, w polszczyźnie są w zasadzie niezgramatyzalizowane, natomiast język macedoński – obok leksykalnych – wypracował dla nich również eksponenty gramatyczne.

Zastrzeżenie ‘w zasadzie’ w stosunku do polszczyzny odnosi się do konstrukcji: finitywna forma predykatu ‘mieć’ + infinitivus konstytutywnego predykatu, tj. wyrażenia typu: *Miał przyjść wcześniej rano...*, *Miałam mu to jakoby obiecać...* itp. Ciekawe, że ta konstrukcja obsługuje również inną charakterystyczną sytuację, która w językach bałkańskich miewa wykładniki ‘epistemiczne’, tj. tzw. admirativus – zaskoczenie połączone z niewiarą, jak np. w wyrażeniu *I on ma być lekarzem!*, itp. (por. o tym szerzej Topolińska, 1968).

W języku macedońskim autor tekstu najczęściej zastrzega się przed przypisywaniem mu przekonania o prawdziwości przenoszonej informacji posługując się konstrukcją *sum* + participium praeteriti activi secundum, zwaną w macedońskiej tradycji gramatycznej czasem przeszłym nieokreślonym. Tryb, który ta konstrukcja reprezentuje, bywa nazywany dubitativem, mediativem, inferencjalem, nonkofirmativem. Oczywiście istnieje też szereg sygnałów leksykalnych.

Zdarzenia wirtualne, tj. rzutowane w przyszłość, czy to w stosunku do momentu mówienia, czy też przeszłego momentu, o którym mowa, obsługuje w polszczyźnie tzw. tryb przypuszczający z charakterystycznym formantem *by*. Formant ten – dla wyrażenia różnych wariantów semantycznych – łączy się z odpowiednimi predykatami spójnikowymi i z odpowiednim zestawem końcówek osobowych; *summa summarum* jest to polski odpowiednik kondycjonalu, zarówno *conditionalis realis*, jak i *irrealis*. Język macedoński dla potencjału posługuje się formantem *bu*, natomiast dla kondycjonalu wypracował nowy formant *ke* etymologicznie nawiązujący do podobnych rozwiązań w innych językach bałkańskich; *bu* lokuje się w pozycji w stosunku do form starego participium praeteriti

activi secundum, zaś *ќе* stoi w prepozycji do formalnego paradygmatu *indicativi praesentis* i/lub *imperfecti* czasownika odmienianego.

Modalność deontyczną w obu językach sygnalizują wyspecjalizowane tryby: *imperativus* i *prohibitivus*. W polszczyźnie *prohibitivus* to po prostu zane-gowany *imperativus*, natomiast język macedoński wypracował w tym użyciu specjalną wzmocnioną negację w postaci form/formantów: *немој!*, *немојте!* nadbudowanych nad formami subjunktiwu, por. np. *Немој да одиш таму!*, *Немојте да му кажете тоа!* itp. Przenoszeniu poleceń (nakazu, zakazu) osobom trzecim służą prepozytywne formanty *niech* w polszczyźnie i *нека* w języku macedońskim. Marginalnie można również mówić o optatiwie z prepozytywnym formantem *oby* w polszczyźnie, a w macedońskim o hortatiwie z prepozytywnym formantem *aj(де)!*

W obu językach istnieją również złożone propozycje o wielorakiej referencji, tj. propozycje konstytuowane przez predykaty mentalne, których znaczenie lek-sykalne kontroluje komponent woli autora tekstu, tj. predykaty życzenia, prośby, rozkazu, zakazu... Propozycja taka ma za referenta zdarzenie realne: określony stan mentalny autora, podczas gdy argument propozycjonalny konstytutywnego predykatu ma za referenta zdarzenie wirtualne: rzutowany w przyszłość przed-miot prośby, rozkazu itp. W języku macedońskim istnieje wyspecjalizowany tryb predykatu konstytutywnego odpowiedniej propozycji argumentowej – sub-junktiwus z prepozytywnym formantem *да* + formalny paradygmat *praesentis perfectivi* i/lub *imperfectivi* czasownika odmienianego, por. np. *Сакам да дојдеш*, *Го замолив да доаѓа секој втор ден*. W języku polskim funkcję subjunktiwu spełnia odpowiednia forma *by* kondycjonalu, lub *infinitivus*, por. np. *Chcę, żebyś przyszedł*, *Poleciałem mu przychodzić co drugi dzień*. itp. W obu interesujących mnie językach argumenty propozycjonalne predykatów woluntatywnych mogą się przekształcać w samodzielne propozycje z wirtualnym predykatem kontro-lującym, por. np. pol. *Żeby wreszcie przyszła wiosna!*, *Żeby tylko się nie spóźnił!*, mac. *A да ми донесеш кафе?!*, *Само да не задоцни!*

Do pola semantycznego szeroko rozumianej kategorii modalności wy-padałoby włączyć również tzw. kategorię gotowości do akcji; dla macedońskiego jako odrębną kategorię semantyczną opisała ją B. Koneski (por. Koneski, 1982), w gramatycznych opisach polszczyzny dostrzegamy ją jako jeden z wariantów *praesentis*, por. np. mac. *Tu ja давам книгата*, tj. 'gotów jestem dać ci tę książkę', pol. *Sprzedam tanio działkę*, itp.

Wербalna kategoria aspektu w płaszczyźnie semantycznej odnosi się do wewnętrznej organizacji temporalnej zdarzenia, o którym mowa w danej

propozycji i opiera się, w przyjętej tu terminologii S. Karolaka (por. Karolak, 1984), na opozycji: aspekt kontynuatywny (tj. informacja o procesie i/lub stanie, który trwa) vs. aspekt momentalny (tj. informacja o momencie zmiany procesu i/lub stanu). Formanty kategorialne aspektu (opozycje morfonologiczne i/lub odpowiednio wyspecjalizowane afiksy) wbudowane są w strukturę morfologiczną czasownika. Paradygmat semantyczny aspektu kontynuatywnego niesie informację o trwaniu i/lub o krotności procesu lub stanu (stąd durativa i iterativa), zaś paradygmat aspektu momentalnego informację o momencie początkowym, końcowym, o granicy czasowej procesu lub stanu (stąd inchoativa, terminativa, limitativa).

Kategoria czasu oparta jest na opozycji: teraźniejszość vs. przeszłość w stosunku do sytuacji mówienia i stanowi podkategorię odpowiednio indykatiwu i kondycjonalu.

Kategoria semantyczna diatezy kontroluje adaptację hierarchii argumentów danego predykatu do potrzeb pragmatyki jego użycia. Proces ten rzadko ulega gramatyzacji, najczęściej w stosunku do podstawowej opozycji: *activum* vs. *passivum*.

Przeprowadzony przegląd tzw. kategorii gramatycznych interesujących mnie dwu języków pozwala sformułować następujące wnioski:

- tzw. kategorie gramatyczne to, de facto, wycinki pól semantycznych szczególnie ważnych dla szczęśliwego przebiegu procesu komunikacji językowej. Tworzą one paradygmaty semantyczne, na które składają się odpowiednie informacje z zakresu tych pól;
- ewolucja języka prowadzi do zapewnienia maksymalnie regularnych eksponentów formalnych wspomnianych informacji, stąd gramatyzacja tych eksponentów;
- eksponenty lokujące się w prepozycji są lepiej czytelne od eksponentów w postpozycji, stąd tendencja do przerzucania eksponentów do prepozycji;
- w środowisku multilingwalnym proces gramatyzacji ulega przyspieszeniu, czego dowodem są przedstawione wyżej różnice między sytuacją macedońską i polską;
- macedoński rozszerzył zakres informacji zgramatyzowanej w dwu sferach szczególnie ważnych w sytuacji, kiedy niemal cała komunikacja odbywa się drogą ustną: wprowadził „nominalną” kategorię referencyjnej identyfikacji i „werbalną” kategorię dystansu wobec wartości prawdziwościowej przenoszonej informacji.

BIBLIOGRAFIA

- Karolak, S. (1984). Składnia wyrażen predykatywnych. W M. Grochowski, S. Karolak, & Z. Topolińska (Red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego: T. 1. Składnia* (ss. 11–136). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kuryłowicz, J. (1968). *O rozwoju kategorii gramatycznych*. Kraków: Polska Akademia Nauk.
- Sokołowski, J. (2007). Mechanizmy deminucji i hipokoryzacji w języku macedońskim i polskim na tle innych języków słowiańskich. W H. Popowska-Taborska & Z. Rudnik-Karwatowa (Red.), *Językoznawstwo: Prace na XIV Międzynarodowy Kongres Slawistów w Ochrydzie 2008* (ss. 211–219). Warszawa: Komitet Słowianoznawstwa.
- Sokołowski, J. (2013). Механизми на деминуција и хипокоризација во македонскиот и полскиот јазик врз фонот на другите словенски јазици. *Studia Linguistica Polono-Meridianoslavica*, 14, 137–148.
- Topolińska, Z. (1968). Miejsce konstrukcji z czasownikiem *mieć* w polskim systemie werbalnym. *Slavia Orientalis*, 17(3), 427–431.
- Topolińska, Z. (1971–1972). Wtórna copula to w polskim języku literackim. *Zbornik filozofickej fakulty Univerzity Komenskeho: Philologica*, 23–24, 207–212.
- Topolińska, Z. (1992). Czy orzecznik to przypadek? W I. Nowakowska-Kempna (Red.), *Podstawy metodologiczne semantyki współczesnej* (ss. 189–194). Wrocław: Wiedza o Kulturze. (Język a Kultura, 8).
- Видоески, Б. (1998–1999). *Дијалектите на македонскиот јазик* (Т. 1–3). Скопје: МАНУ.
- Конески, Б. (1982). *Грамматика на македонскиот литературен јазик*. Скопје: Култура.
- Марковиќ, М. (1994). Глаголски конструкции со имам и сум во македонскиот и ароманскиот охридски говор. W *Зборник на трудови на XX научна дискусија* (ss. 91–98). Скопје: н.р.
- Марковиќ, М. (1996). Изразување на минатост во македонскиот и во ароманскиот охридски говор. *Studia Linguistica Polono-Meridianoslavica*, 9, 111–124.
- Марковиќ, М. (1998). Словенско-ароманска интерференција во изразувањето на глаголскиот вид во охридскиот македонски и аромански говор. W С. Каролак & Љ. Спасов (Red.), *Семантика и структура на словенскиот вид III* (ss. 176–181). Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“, Катедра за македонски јазик и јужнословенски јазици.
- Марковиќ, М. (2000). Опозицијата преодност-непреодност во македонскиот и ароманскиот јазик. W *Први романистичко-балканистички средби (во чест на Божидар Настев)* (ss. 129–132). Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“.
- Марковиќ, М. (2010). Видска и временска акомодација на глаголите на *-ира* во современиот македонски јазик. W *Зборник на XXXVI Научна конференција, при Меѓународниот семинар за македонски јазик, литература и култура, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“* (ss. 205–215). Скопје: н.р.
- Петроска, Е. (2008). *Количествените категории во македонскиот: Од семантика кон форма*. Скопје: Македонска реч.
- Тополинска, З. (2016). Падежни односи vs. семантичке улоге. *Јужнословенски филолог*, 72(3–4), 27–34. <https://doi.org/10.2298/JFI1604027T>

BIBLIOGRAFIA

(TRANSLITERACJA)

- Karolak, S. (1984). Składnia wyrażen predykatywnych. In M. Grochowski, S. Karolak, & Z. Topolińska (Eds.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego: Vol. 1. Składnia* (pp. 11–136). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Koneski, B. (1982). *Gramatika na makedonskiot literaturnen jazik*. Skopje: Kultura.
- Kuryłowicz, J. (1968). *O rozwoju kategorii gramatycznych*. Kraków: Polska Akademia Nauk.
- Markovič, M. (1994). Glagolski konstrukcii so imam i sum vo makedonskiot i aromanskiot ohridski govor. In *Zbornik na trudovi na XX naučna diskusija* (pp. 91–98). Skopje: n.p.
- Markovič, M. (1996). Izrazuvane na minatost vo makedonskiot i vo aromanskiot ohridski govor. *Studia Linguistica Polono-Meridianoslavica*, 9, 111–124.
- Markovič, M. (1998). Slovensko-aromanska interferencija vo izrazuvaneto na glagolskiot vid vo ohridskiot makedonski i aromanski govor. In S. Karolak & L. Spasov (Eds.), *Semantika i struktura na slovenskiot vid III* (pp. 176–181). Skopje: Filološki fakultet “Blaže Koneski”, Katedra za makedonski jazik i južnoslovenski jazici.
- Markovič, M. (2000). Opozicijata preodnost-nepreodnost vo makedonskiot i aromanskiot jazik. In *Prvi romanističko-balkanistički sredbi (vo čest na Božidar Nastev)* (pp. 129–132). Skopje: Filološki fakultet “Blaže Koneski”.
- Markovič, M. (2010). Vidska i vremenska akomodacija na glagolnite na -ira vo sovremeniot makedonski jazik. In *Zbornik na XXXVI Naučna konferencija, pri Međunarodniot seminar za makedonski jazik, literatura i kultura, Univerzitet “Sv. Kiril i Metodij”* (pp. 205–215). Skopje: n.p.
- Petroska, E. (2008). *Količestvenite kategorii vo makedonskiot: Od semantika kon forma*. Skopje: Makedonska reč.
- Sokołowski, J. (2007). Mechanizmy deminucji i hipokoryzacji w języku macedońskim i polskim na tle innych języków słowiańskich. In H. Popowska-Taborska & Z. Rudnik-Karwatowa (Eds.), *Językoznawstwo: Prace na XIV Międzynarodowy Kongres Slawistów w Ochrydzie 2008* (pp. 211–219). Warszawa: Komitet Słowianoznawstwa.
- Sokołowski, J. (2013). Mehanizmi na deminucija i hipokorizacija vo makedonskiot i polskiot jazik vrz fonot na drugite slovenski jazici. *Studia Linguistica Polono-Maridianoslavica*, 14, 137–148.
- Topolinjska, Z. (2016). Padežni odnosi vs. semantičke uloge. *Južnoslovenski filolog*, 72(3–4), 27–34. <https://doi.org/10.2298/JFI1604027T>
- Topolińska, Z. (1968). Miejsce konstrukcji z czasownikiem *mieć* w polskim systemie werbalnym. *Slavia Orientalis*, 17(3), 427–431.
- Topolińska, Z. (1971–1972). Wtórna copula to w polskim języku literackim. *Zbornik filozofickej fakulty Univerzity Komenskeho: Philologica*, 23–24, 207–212.
- Topolińska, Z. (1992). Czy orzecznik to przypadek? In I. Nowakowska-Kempna (Ed.), *Podstawy metodologiczne semantyki współczesnej* (pp. 189–194). Wrocław: Wiedza o Kulturze. (Język a Kultura, 8).
- Vidoeski, B. (1998–1999). *Dijalektite na makedonskiot jazik* (Vols. 1–3). Skopje: MANU.

Formanty kategorialne – ich miejsce w (semantycznej i formalnej) strukturze języka

Autorka dowodzi, że tzw. formanty kategorialne należą do tych gramatycznych segmentów pól semantycznych, które są szczególnie ważne dla pomyślanej komunikacji językowej. Przedstawia semantyczne paradygmaty kategorii w języku polskim i macedońskim oraz ich formalne, tj. kategorialne, wskaźniki. Stwierdza, że z biegiem czasu stare, postpozycyjne, związane wskaźniki, sufiksy, infiksy, partykuły werbalne są często eliminowane, a wskaźniki przyimkowe (przedrostki, przyimki, cząstki słowne...) multiplikowane. Sytuacja w Macedonii świadczy o tym, że ten rodzaj ewolucji ulega przyspieszeniu w środowisku wielojęzycznym.

Słowa kluczowe: orzeczenie, kategoria semantyczna, formanty kategorialne

Category Formants – their Place in (Semantic and Formal) Language Structure

The author argues that the so-called category some of the grammaticalized segments of the corresponding semantic fields that are especially important for successful linguistic communication. She presents semantic categorical paradigms in Polish and in Macedonian, along with their formal correlates, i.e., categorical markers. She states that in the course of time, the old postpositional bound markers, suffixes and infixes are often eliminated, while the prepositional markers (prefixes, prepositions, verbal particles...) multiply. The Macedonian situation demonstrates that this type of evolution is accelerated in multilingual environment.

Keywords: predicate, semantic category, categorical formants

Notka o autorce

Zuzanna Topolińska (zuzana@manu.edu.mk) – językoznawczyni, slawistka, pracuje w Centrum Badawczym Lingwistyki Arealnej im. Bożidara Vidoeskiego przy Macedońskiej Akademii Nauk i Sztuk (MANU); jest członkiem Polskiej Akademii Umiejętności (PAU), MANU oraz zagranicznym członkiem Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk (SANU). Autorka wielu prac m.in. z zakresu dialektologii polskiej i słowiańskiej, np. *Stosunki iloczynowe polsko-pomorskie* (1964), *Remarks on the Slavic Noun Phrase* (1984), *Język, człowiek, przestrzeń* (1999), *Słownik polsko-macedoński i macedońsko-polski* (wspólnie z Bożidarem Vidoeskim i Włodzimierzem Pianką, 1990), 9 tomów serii *Polski – Macedoński. Konfrontacja gramatyczna* (1984–2009). Jest członkiem Centrum Badawczego Lingwistyki Arealnej im. Bożidara Vidoeskiego przy Macedońskiej Akademii Nauk i Sztuk (MANU); jest członkiem Polskiej Akademii Umiejętności (PAU), oraz zagranicznym członkiem Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk (SANU).

Zuzanna Topolińska, (zuzana@manu.edu.mk) – linguist, Slavist, Full Professor in Božidar Vidoeski Research Center for Areal Linguistics of the Macedonian Academy of Sciences and Arts; she is a full member of the Polish Academy of Arts and Sciences (PAU), the Macedonian Academy of Sciences and Arts (MANU) and foreign member of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU). Author of numerous works in Polish and Slavic dialectology, including: *Stosunki iloczynowe polsko-pomorskie* [*The vowel length: Polish-Pomeranian relations*] (1964), *Remarks on the Slavic Noun Phrase* (1984), *Słownik polsko-macedoński i macedońsko-polski* [*A Polish-Macedonian and Macedonian Polish Dictionary*] (coauthors: Božidar Vidoeski and Włodzimierz Pianka, 1990), *Język, człowiek, przestrzeń* [*Language, man, space*] (1999), eight volumes of the series *Polski – macedoński. Konfrontacja gramatyczna* [*Polish-Macedonian: A contrastive grammar*] (9 volumes, 1984–2009).